

ॲड. अनंत उमरीकर

बँकेन
लुटलं
शेतकऱ्याला

बँकेनं
लुटलं
शेतकऱ्याला

अँड. अनंत उमरीकर

चौथ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने

परभणी येथे १० डिसेंबर २००५ रोजी उत्साहात साजऱ्या झालेल्या शेतकरी संघटनेच्या रौप्यमहोत्सवी मेळाव्यात या पुस्तिकेचे प्रकाशन झाले. त्याच मेळाव्यात पहिली आवृत्ती संपून गेली. दुसरी आणि तिसरी आवृत्तीही अल्पावधीतच संपली. माझ्या लिखाणावर सामान्य शेतकऱ्यांनी दाखविलेला हा विश्वास म्हणावा, की या प्रश्नाची दाहकता समजावी? मला तरी वाटते, शेतकऱ्यांच्या मुलभूत समस्येला वाचा फोडणाऱ्या शेतकरी संघटनेने शेतकऱ्यांवरील कर्जे या फार महत्त्वाच्या विषयाला हात घातला आहे. या विषयावर देशव्यापी पातळीवर मोठे आंदोलन उभे राहू शकते. या सर्व घडामोडीत माझी पुस्तिका खारीचा वाटा उचलीत आहे, याचे मला समाधान वाटते.

१० डिसेंबर २००९

शेतकरी हुतात्मा दिन

अनंत उमरीकर

परभणी

बँकेनं लुटलं शेतकऱ्याला । अनंत उमरीकर
Bankena lutala shetkaryala | Anant Umrikar

प्रकाशक
जनशक्ती वाचक चळवळ
पिनाक, २४४-समर्थनगर,
औरंगाबाद - ४३१ ००१.
दूरभाष : (०२४०) २३४१००४.
Email : janshakti.wachak@gmail.com

© अॅड. अनंत उमरीकर
नानल पेठ, परभणी-४३१४०१.
दूरभाष : (०२४५२) २२०२५५
मो. ९८९०३९६६५७

मूद्रक
रुद्रायणी, औरंगाबाद.

मुखपृष्ठ
मीडिया केअर

अक्षरजुळणी
विनोद रावेरकर, रेनबो
एन्टरप्राईजेस, शिवाजी नगर,
परभणी.

प्रथम आवृत्ती
१० डिसेंबर २००५
शेतकरी हुतात्मा दिन
चौथी आवृत्ती
१० डिसेंबर २००९

मूल्य रु. २० /-

आपल्या देशातील शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या अन्यायांची यादी करू गेल्यास कागद संपेल पण यादी संपणार नाही. यातील काही अन्याय हे 'आस्मानी' असू शकतील. अती पावसामुळे, महापुरामुळे, पाऊस न पडल्यामुळे, वादळामुळे, गारपिटीमुळे वा पीकावर पडणाऱ्या रोगराईमुळे प्रचंड नुकसान होऊ शकतं. या साऱ्या अन्यायाला निसर्गाचा प्रकोप म्हणून आपण सोडून देऊ. आत्ता आत्ता शेतात पीक उभं असतं. अचानक निसर्गाचा प्रकोप होतो आणि काही क्षणातच उभं पीक आडवं होतं. एक-दोन दिवसात पीक घरात येणार असतं म्हणून शेतकरी स्वप्न रंगवत असतो आणि अचानक आलेल्या या प्रकोपामुळे त्याच्या स्वप्नांची राखरांगोळी होते. हेही आपण समजून घेऊ शकतो. पण या पलीकडे जाऊन माणसांनी समजून, उमजून केलेल्या अन्यायाचं काय? ज्याला आपण 'सुलतानी' अन्याय म्हणतो त्याचे काय?

दोन एक वर्षापूर्वी पवारांनी फतवा काढला उसाला टनाला ५२० रु. वर भाव कुणाही कारखान्यांनी देऊ नये. अनेक कारखाने त्यावेळी उसाला १०० ते १२००रु. दरम्यान भाव द्यायला तयार होते. पण पवार झारीतले शुक्राचार्य बनले. हा निर्णय शेतकऱ्यांच्या हिताचा होता की सहकार सम्राटांच्या हिताचा? त्याही आधी कांद्याला चांगला भाव आला होता. तेव्हा प्रसिद्धी माध्यमांनी, विशेषतः जसपाल भट्टी यांनी टी.व्ही. माध्यमातून या चढ्या भावा विरोधात एवढी झोड उठवली की तेव्हाच दिल्लीचं राज्य सरकार कोसळलं. पुढील गडगडणं बंद व्हावं म्हणून सरकारनं कांद्यावर निर्यात बंदी घातली. त्यामुळे कांद्याचे भाव एवढे गडगडले की शेतकऱ्यांना कांदा अक्षरशः मातीमोल भावाने विकावा लागला. प्रसिद्धी माध्यमांनी आणि राजकारण्यांनी वातावरण असं तापवलं जसं काही कांदा नाही खाल्ला तर सारी मानवजात नष्ट होईल. त्याही आधी नरसिंहरावांनी गव्हाचे भाव पाडण्यासाठी परदेशातून चढ्या भावाने गव्हाची आयात प्रचंड प्रमाणावर केली आणि पंजाब-हरयाणातल्या शेतकऱ्यांचे गळे कापले. शहरी मतदारांना खूप करण्यासाठी, तेलाचे भाव पाडण्याची योजना आखायची आणि परदेशातून पामतेल, तेलबिया प्रचंड प्रमाणावर आयात करायच्या. जे तेलबियांचे तेच डाळीचे. देशांतर्गत कापूस भरपूर असूनही कापड कारखानदार, सूतगिरणी मालकांच्या दबावाखाली कापूस आयात करायचा. कधी देशातील कापूस गाठींचे भाव पाडण्यासाठी कारखानदारांच्या दबावाखाली झुकून

■ अनंत उमरीकर यांचे प्रकाशित साहित्य

□ शेतकरी संघटनाविषयक

आंदोलन
वेडेपीर
बँकेनं लुटलं शेतकऱ्याला

□ ललित

झी तुझे सलाम

□ कादंबरी

गणपा काळे हाजीर हो
होय खून मीच केलाय
महाआतंक

□ नाटक

मोगलाई धमाल

□ अनुवाद

मेंदू करा सुपर पॉवरफूल - मूळ इंग्रजी लेखक : डॉ. जी. फ्रान्सिस झोव्हियर

■ आगामी

□ अनुवाद

कयर - मूळ मल्याळम लेखक : टी. शिवशंकर पिळ्ळे
मोनेर मानूष - मूळ बंगाली लेखक : सुनील गंगोपाध्याय
रॉबिन्सन क्रुसो - मूळ इंग्रजी लेखक : डॅनियल डेफो
काऊंट ऑफ मॉन्टे क्रिस्टो - मूळ इंग्रजी लेखक : अँलेक्झांडर ड्युमा
रॉबिनहूड - मूळ इंग्रजी लेखक : हॉवर्ड पेले

□ कादंबरी

संशयाची सुई
खून यानेच केला?
एन्काऊंटर
कारगिल

निर्यात बंदी करायची किंवा अंशत निर्यातबंदी करायची. या साऱ्या योजनात्मक धोरणामुळे भारतीय शेतकरी गरिबीत पिचत राहिला, कर्जात अखंड बुडालेला राहिला. पिढ्यान् पिढ्यापासून शेती व्यवसाय करणारा शेतकरी आजही, म्हणजे कैक पिढ्यांचं संचित पुण्य असूनही डोईवर छप्पर नाही उभारू शकला हे कशाचं द्योतक आहे? आजही खेड्यातून किती शेतकऱ्यांच्या मालकीची पक्की बांधलेली घरं आहेत? आणि हे काही अपघातानं घडलेलं नाही, तर शासनाच्या धोरणात्मक निर्णयामुळे! शरद जोशी म्हणतात, “सरकार समस्या क्या सुलझाए, सरकार यही समस्या है !” त्यांनी तर घोषणाच दिली आहे, “शेतकऱ्यांचं मरण हेच शासनाचं धोरण !”

या साऱ्या शासकीय धोरणांच्या जोडीला आता तर बँका आणि प्रत्यक्ष न्यायालयेही उतरली आहेत. “अब कहा बचेगा किसान !” प्रत्यक्ष न्यायाघरी अन्याय! न्यायालयं हा नागरिकांचा शेवटाचा आधार. आणि तोही असा निसटला, तर शेतकऱ्यांनी कुणाचा आधार घ्यावा? ‘गंगा गेली सिंधुपाशी, तीने अब्हेरिले तिशी’ आता कुठला मार्ग उरला? आणि सारे प्रश्न उजागर झाले ते नांदेडच्या न्यायालयात घडलेल्या एका प्रकरणामुळे. ते सारं प्रकरण हे असं घडलं.

२.

नांदेड जिल्ह्यातल्या अर्धापूर तालुक्यातलं एक गाव शेणी. या शेणी गावचे एक शेतकरी श्री.धुमाळ यांनी मराठवाडा ग्रामीण बँकेकडून ट्रॅक्टरसाठी ९० हजार रुपयांचं कर्ज घेतलं. शेतीच्या विपरीत परिस्थितीमुळे आणि शासनाच्या ७२% उणे सबसिडीच्या धोरणामुळे सदरहू शेतकरी कर्जाची परतफेड करण्यास असमर्थ ठरले. योग्य मुदतीनंतर मराठवाडा ग्रामीण बँकेने १८ लाखांचा वसुली दावा लावला. व्याज, दंडव्याज, चक्रवाढ व्याज आणि इतर खर्च लावून बँकेने ही अशी १८ लाखांची मागणी केली. बँकेचा दावा मंजूर झाला. अपिल दर अपील झालं आणि १८ लाखांची मागणी कायम झाली. त्यानंतर या रकमेच्या वसुलीसाठी बँकेने वसुली अर्ज कोर्टात सादर केला. म्हणजे बघा, मुळातले ९० हजारांचे कर्ज १८ लाखांवर पोहोचले. या वसुली अर्जाच्या सुनावणीसाठी तारखा पडत गेल्या. त्यातही काही आदेशाविरुद्ध

शेतकरी अपीलात गेले. काही रकम शेतकऱ्याने भरलीसुद्धा. तरिही बरीच बाकी राहिली तेव्हा शेतकऱ्याचे सारे प्रयत्न अपुरे पडले आणि शेवटी शेतकऱ्याच्या शेताच्या लिलावाचा कोर्टाने आदेश दिला. लिलावाची तारीखही जाहीर झाली.

या टप्प्यावर शेतकरी संघटना या शेतकऱ्याच्या मदतीला धावून आली. नाही तरी ‘कर कर्जा नाही देगे, बिजली का वील भी नाही देगे’ ही शेतकरी संघटनेची भूमिका जाहीरच होती. ज्या ज्या वेळी आणि ठिकाणी शेतकऱ्यांच्या ‘इज्जतीचा’ असा जाहीर लिलाव होई तेव्हा तेव्हा त्या त्या ठिकाणी संघटना कार्यकर्ते धावून जात आणि लिलावप्रक्रिया हाणून पाडीत. या संदर्भात संघटनेची भूमिका अशी आहे की भारत सरकारने जागतिक व्यापार संघटनेकडे दिलेल्या निवेदनात हे मान्य केले आहे की भारतीय शेतकऱ्यांना उणे ७२% सबसिडी मिळते. म्हणजे शेतकऱ्याच्या १००रु. किंमतीच्या मालाला प्रत्यक्षात २८रु. एवढाच भाव मिळतो आणि शेतीवर असलेल्या शासकीय बंधनामुळे आणि एकाधिकार खरेदी योजनेमुळे शेतकऱ्यांचं प्रत्येक मालामागे ७२% नुकसान होते आहे. हा हिशेब लक्षात घेतला तर सरकारकडेच शेतकऱ्यांचे अब्जावधी रुपये जमा आहेत. तेव्हा शेतकरी शासनाचं काहीही देणं लागत नाही. “पिकलं तेव्हा लुटलं, आता तुमचं आमचं मिटलं.” ही संघटनेची घोषणाच आहे. तेव्हा याही प्रकरणात न्यायालयीन लिलावप्रक्रियेला विरोध करण्याचा निर्णय नांदेडच्या शेतकरी संघटनेने घेतला. लिलावाच्या दिवशी शेतकरी संघटनेच्या महिला आघाडी अध्यक्ष सौ.शोभाताई वाघमारे आणि मराठवाडा बळीराज्य प्रमुख श्री.गुणवंत पाटील या दोघांच्या नेतृत्वाखाली संघटना कार्यकर्त्यांचा एक मोठा मोर्चा न्यायालयावर नेण्यात आला आणि लिलावप्रक्रिया हाणून पाडण्यात आली.

आता या प्रकरणानं वेगळं वळण घेतलं. या प्रकरणी मराठवाडा ग्रामीण बँकेचे अधिकारी एवढा रस का घेत आहेत याची माहिती संघटना कार्यकर्त्यांनी घेतली तेव्हा असं निदर्शनास आलं की मराठवाडा ग्रामीण बँकेच्या एका अधिकाऱ्याला त्याच्या नातेवाईकाच्या नावाने पेट्रोल पंप मंजूर झालेला आहे आणि हा पेट्रोलपंप पदरात पाडून घेण्यासाठी वादग्रस्त शेत ताब्यात घेणं अत्यावश्यक होतं. तेव्हा संबंधित अधिकाऱ्याने मराठवाडा ग्रामीण बँकेच्या इतर कर्मचाऱ्यांमार्फत अशी भूमिका घेतली की बँकेच्या वसुली प्रकरणी यश मिळवायचं असेल तर शेतकऱ्यांविरुद्ध कडक भूमिका घ्यायला पाहिजे आणि इतर शेतकऱ्यांना धडा शिकवण्यासाठी संघटनेचे सारे प्रयत्न हाणून पाडले पाहिजेत व शेतकऱ्यांच्या निदर्शनास हे आणून दिले पाहिजे

की या पुढे बँक कुणापुढेही नमणार नाही. वास्तवात, वसुलीत बँकेच्या इतर अधिकाऱ्यांना विशेष रस नव्हता. धुमाळच्या प्रकरणापेक्षा जुनी प्रकरणे वसुलीपोटी प्रलंबित असताना बँकेने याच विशिष्ट प्रकरणी वसुलीसाठी हट्ट धरला तो ती जमीन पेट्रोल पंप प्रकरणी हडप करणे बँकेच्या एका कर्मचाऱ्याला आवश्यक होती. त्यामुळे बँक अधिकारी इरेला पडले आणि काही झाले तरी माघार नाही अशा हट्टाला पेटले. त्यांच्या दबावाखाली मराठवाडा ग्रामीण बँकेच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीही ताठर भूमिका घेतली. आणि ताठरपणाचं लोण थेट वर पर्यंत म्हणजे अध्यक्षापर्यंत पोहोचलं. तेव्हा साऱ्यांनी शेतकरी संघटनेच्या कार्यकर्त्यांत दहशत निर्माण करायचा अलिखित ठरावच केला. कधी नाही ते या लिलावाच्या वेळी बँकेचे अधिकारी जातीने हजर राहिले. पण त्यांच्या उपस्थितीचा काहीही परिणाम न होता संघटना कार्यकर्त्यांनी लिलाव प्रक्रिया त्यावेळी उधळून लावली. या मुळे चिडललेल्या बँकेच्या अधिकाऱ्यांनी संघटना कार्यकर्त्यांवर खोट्या केसेस दाखल केल्या. त्यासाठी अॅटॉसिटी अॅक्ट खालील तरतुदींचाही वापर केला. काय कमाल आहे पहा. संघटनेच्या कार्यकर्त्यांना कल्पना तरी असेल काय की लिलावाला हजर असलेले कार्यकर्ते हे दलित समाजाचे आहेत. बँकेच्या अधिकाऱ्यांनी गळ्यात तशी पाटी अडकवली होती की काय? मग जर सामनेवाल्यांना बँकेच्या अधिकाऱ्यांची जातच माहित नसेल तर ते अॅटॉसिटी अॅक्टच्या कलमाखालील गुन्हे करतीलच कसे? या ठिकाणी हे नमूद करावेसे वाटते की काही वर्षापूर्वी शेतकरी संघटनेने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, ज्योतीराव फुले प्रचारयात्रेचं आयोजन केलं होतं आणि जळगाव मुक्कामी त्यांचे स्मरणार्थ प्रचंड उपस्थितीत महामेळावा आयोजित केला होता. अशा शेतकरी संघटनेचे कार्यकर्ते अॅटॉसिटी कायद्याखालील गुन्हा करतील ही कल्पनासुद्धा केवळ कारस्थानी जातीयवादी माणसांनाच सुचू शकते.

ते काहीही असो, प्रकरण तर झालं. आता लिलावाची अंतीम तारीख जाहीर झाली. शेतकरी संघटनेने त्याच दिवशी नांदेड शहरातच लिलाव विरोधी मेळावा जाहीर केला. लिलाव दिवस आला. त्या दिवशी शेतकरी संघटनेचे कार्यकर्ते आणि शेतकरीही प्रचंड संख्येने जमा झाले. नंतर असंही स्पष्ट झालं की बँक कर्मचाऱ्यांच्या जोडीला काही वजनदार राजकीय व्यक्तीही बसल्या आणि शासनाची चाकं फिरली. आता शासनालाही राजकारणी माणसामुळे लिलाव प्रकरणात विशेष 'गोडी' निर्माण झाली. कुटून, कशी कळ फिरली कोण जाणे पण लिलाव दिवशी नांदेडात पोलीसांचा

प्रचंड फौजफाटा जमा झालेला. लिलाव बँकेला 'अनुकूल' पार पडावा म्हणून पोलीस, शासन आणि बँक अधिकारी असा संगम तयार झाला. हा संगम 'फलदायी' व्हावा या साठी पोलीसांनी नांदेड शहरातील न्यायालयाभवतीच्या शिवाजी पुतळा ते आंबेडकर पुतळा या भागात संचारबंदी लागू केली, जेणे करून शेतकऱ्यांना न्यायालयात तर येता येवूच नये पण लिलावात भाग घेऊ इच्छिणाऱ्या इतरांनाही येता नाही आलं पाहिजे. फक्त ज्याच्या नावे अंतीम लिलाव व्हावा असं संबंधितांनी ठरवलं असावं तोच माणूस फक्त यावा अशी योजना या 'संगमावर' तयार झाली असावी. न्यायालयाच्या परिसरात प्रचंड फौजफाटा जमा झाल्याने शहराला युद्धभूमीचं स्वरूप प्राप्त झालं, जणू भारत-पाक युद्धच ! अशा वातावरणात लिलावात बोली बोलणाऱ्यांनी न्यायालयात प्रवेश तरी कसा घ्यायचा? याचा विचार इतर कुणी केला असो किंवा नसो, पण किमान न्यायालयाने तरी करायला पाहिजे होता. न्यायालयाचे डोळेच केवळ बांधलेले असतात म्हणे, इथे तर कानातही बोळे घातलेले !

एवढ्या बंदोबस्तातून धुमाळ यांचे वकील श्री.पवार व श्री.धुळध्वज कसेबसे कोर्टात पोहोचले. त्यांनी कोर्टात धुमाळ यांचे वतीने अर्ज सादर केला. त्या अर्जातून इतर आक्षेपाबरोबरच त्यांनी कोर्टाच्या हे निदर्शनास आणून दिलं की न्यायालयाच्या परिसरात संचारबंदी लागू केलेली आहे त्यामुळे न्यायालयात बोली बोलण्यासाठी इच्छुक लोक येऊ शकत नाहीत. शिवाय पोलीसांच्या प्रचंड उपस्थितीमुळे एकूणच दहशतीचं वातावरण तयार झालेलं आहे त्यामुळेही लिलावात भाग घेण्यास लोक घाबरत आहेत. अशा परिस्थितीत लिलाव पुकारणं हे शेतकऱ्यांवर अन्याय केल्यासारखं होईल. त्यामुळे त्या दिवशीचा लिलाव स्थगित ठेवून पुढची तारीख द्यावी. या प्रमाणे सुनावणी चालू असतानाच वकील संघाच्या प्रतिनिधींनी न्यायालयाला विनंती केली की, संचारबंदीमुळे वकील व अशील ही न्यायालयात येवू शकत नसल्यामुळे वकील संघाने त्या दिवशी कामावर बहिष्कार टाकला आहे. त्या बरोबर पवार वकिलांचा युक्तिवाद पूर्ण न होऊ देताच तसेच त्यांच्या अर्जावर कुठलाही आदेश पारित न करता कोर्ट उठून चेंबरात गेले आणि इकडे लिलाव प्रक्रिया चालू राहिली. अशा तऱ्हेने न्यायालयही बँकेच्या मदतीला धावून आलं. सामान्यतः अवती भवतीच्या वातावरणाचा विचार करता त्या दिवशीचा लिलाव स्थगित ठेवणं केवळ इष्टच नव्हे, तर न्याय्यही ठरलं असतं. चक्रं कशी फिरली कोण जाणे, पण न्यायालयानेही एकूणच परिस्थितीकडे दुर्लक्ष करून लिलाव प्रक्रिया पार पडू दिली 'सुखरूपपणे'.

इकडे लिलाव स्थळी वेगळच नाटक रंगत होतं. बोली सुरू झाली तेव्हा बोली बोलायला कुणी हजर नाही या कारणाने बोली अर्ध्यातासासाठी स्थगित केली. स्थगित केलेली बोली परत बोलण्यासाठी परत जाहीर प्रगटन काढणं, नवीन तारीख निश्चित करणं या साऱ्या कायद्याच्या औपचारीकतेला फाटा देऊन लिलाव अर्ध्या तासानेच घेण्यात आला. त्यावेळी एकमेव बोली बोलणारा कुणी धूत नावाचा गृहस्थ, बँकेचे कर्मचारी, कोर्टाचे बेलीफ यांच्या उपस्थितीत पाच लाखावर काही रकमेची बोली धूत बोलले आणि आगरवाल नावाच्या न्यायाधिशाने ती बोली स्वीकारली. पाच लाख रुपये प्रती एकर किंमत असलेल्या सुमारे सहा एकर जमीनीचा लिलाव केवळ पाच लाखावर काही रुपयात पार पडला. न्यायाधीश आगरवालांच्या हृदयाला काही पाझर फुटला नसला तरी धुमाळ्यांचं काळीज मात्र निश्चितच फाटलं. लिलाव तहकूब केला असता तर न्यायालयावर बोजा पडला असता का बँकेवर आभाळ कोसळलं असतं? भर दरबारात द्रौपदीचं वस्त्रहरण व्हायचं ते मात्र झालंच. आणि दुसाने-भालेराव या मराठवाडा ग्रामीण बँकेच्या कौरवांना मात्र असुरी आनंद मिळाला!

राजकीय मंडळींचा काय दबाव असेल तो असो, शासनाचे धोरण काय असेल तेही असो. पोलीसांची प्रचंड उपस्थिती, त्यामुळे तयार झालेलं दहशतीचं वातावरण, मोठ्या संख्येनं उपस्थित राहिलेल्या शेतकरी संघटनेच्या कार्यकर्त्यांची त्या क्षणीची मानसिकता पाहता खुल्लक घटनेनेही ठिणगी पडती तर वणवा पेटू शकला असता, याची जाणीव मराठवाडा ग्रामीण बँकेच्या कौरवांना नसली तरी नांदेडचे जिल्हाधिकारी श्री.राधेशाम मोपलवार यांना जरूर होती. तेव्हा न्यायालयीन लिलाव प्रक्रिया सुरू होण्याच्या काही आधी श्री.मोपलवार यांच्या कार्यालयात होम पोलीस इन्स्पेक्टर श्री.कुलकर्णी, मराठवाडा ग्रामीण बँकेचे अधिकारी श्री.दुसाने, श्री.भालेराव व इतर सहकारी, शेतकरी संघटनेच्या अध्यक्षा सौ.सरोजताई काशीकर आणि त्यांचे सहकारी व स्वतः श्री.मोपलवार या सर्वांच्या उपस्थितीत एक तडजोड बैठक चालली होती. वातावरण निवळावे. यासाठी श्री.मोपलवार यांनी चालवलेला हा एक प्रयत्न होता. त्याच सुमारास विधानसभेत संघटना आमदार श्री.वामनराव चटप यांनी हा प्रश्न उपस्थित केला होता. तेव्हा शासनाच्या तर्फे विधानसभेत असं आश्वासन देण्यात आलं की या पुढे शेतकऱ्यांच्या जमिनीचा लिलाव होऊ देणार नाही, त्याच बरोबर काही कर्ज प्रकरणात व्याजाची दामदुप्पट ही अमान्य करण्यात आलेली आहे, तोच नियम इतरही बाबतीत लावावा यासाठी शासन विचार करते आहे आणि या बाबतीत

शासन याच सत्रात बील आणणार आहे आणि हेही न जमल्यास सत्राशेवटी वटहुकूम काढण्यात येईल. ही बाब संघटनेतर्फे या बैठकीत उपस्थितांच्या समोर आणण्यात आली. त्याच बरोबर लिलावासंदर्भात स्वतः श्री.पतंगराव कदम यांनी मराठवाडा ग्रामीण बँकेच्या अध्यक्षांना विनंती केलेली आहे आणि त्या क्षणी ते इस्पितळात असल्यामुळे त्यांचा निर्णय घेण्यास काही अवधी आहे हे ही या बैठकीत स्पष्ट करण्यात आलं. त्याही शिवाय एकूणच दहशतीच्या वातावरणात लिलावाची प्रक्रिया केवळ काही दिवसासाठी तहकूब करावी एवढाच आग्रह ग्रामीण बँकेच्या अधिकाऱ्यापुढे संघटना कार्यकर्त्यांनी धरला. पण बँकेच्या कौरवांनी हा प्रस्ताव धुडकावून लावला. ते तर पाच गावेच काय पण सुईच्या अग्रावर मावेल एवढी माहीती द्यायला तयार नव्हते. लिलाव रद्द करा ही संघटनेची मागणी नव्हती तर पुढील तारखेपर्यंत तहकूब करा एवढीच मागणी होती. पण ही मागणीही बँकेने फेटाळली आणि न्यायालयाने तर लक्षही दिले नाही.

सर्वांचे सर्व प्रयत्न हरले, लिलाव पार पडला. शेतकरी संघटना नेते श्री.शरद जोशी यांनी अत्यंत संयमी भूमिका घेऊन शेतकऱ्यांना आवरून धरलं, त्यामुळे कदाचित होऊ शकणारा अनर्थही टळला. लिलाव पार पडला पण यातून कायद्याचे, बँकेच्या व्यवहाराच्या वैधतेचे आणि प्रासंगिक औचित्याचे अनेक प्रश्न उजागर झाले. या निमित्त या प्रश्नांची चर्चा करणे आवश्यक आहे.

३.

शेती कर्जासंदर्भात दोन संस्थांचा फार निकटचा संबंध आहे. एक आहे बँकींग संस्था आणि दुसरी म्हणजे न्यायालयीन संस्था. न्यायालयीन संस्था या स्वतंत्र असून त्यांना घटनादत्त अधिकार आहे. न्यायालयीन क्षेत्रात सर्वोच्च स्थानी आहे भारताचे सर्वोच्च न्यायालय/सुप्रीम कोर्ट. देशातील संपूर्ण न्याय व्यवस्थेवर सर्वोच्च न्यायालयाचे नियंत्रण आहे. देशातील कायद्यांचा अन्वयार्थ लावण्याचा पूर्ण व अंतीम अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे. एवढेच नव्हे तर एखादी बाब, एखादा कायदा हा भारताच्या घटनादत्त अधिकाराविरुद्ध आहे असं मत सुप्रीम कोर्टाचं बनलं तर

तो कायदा व ती बाब रद्द करण्याचा अधिकार सुप्रीम कोर्टाला आहे. या न्यायालयाने दिलेल्या निकालांना कायद्याचा दर्जा प्राप्त होतो, त्यामुळे सुप्रीम कोर्ट एका अर्थाने कायदा बनवणारी संस्थाही आहे. या न्यायालयाने दिलेले निकाल हे सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक असतात हे लक्षात घ्यायला पाहिजे. अशा तऱ्हेने सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालांना जर कायद्याचा दर्जा प्राप्त होत असेल आणि या निकालांना पूर्णपणे दुर्लक्षून न्यायालयांनी निकाल दिले असतील तर त्या निकालांना अवैध निकाल म्हणता येणार नाही का? हा प्रश्न या संदर्भात कळीचा आहे, तो कसा हे या पुढील विवरणात स्पष्ट होईल.

प्रशासकीय बाबतीतही भारतातील सर्व न्यायालयांवर निरनिराळ्या उच्च न्यायालया/हायकोर्टांमार्फत सर्वोच्च न्यायालय हे अंकुश ठेऊन असतं. तेव्हा याही बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयाचा शब्द हा अंतिमच असतो. मात्र आपल्याला विचार करावयाचा आहे तो न्यायालयीन निकालाच्या परिणामाचा. याबाबत अधिक विवरण पुढील एका प्रकरणात आपण पाहणार आहोत.

शेतीकर्जाबाबत दीर्घ परिणाम करणारी संबंधित दुसरी संस्था म्हणजे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया. यापुढे जिला आपण आरबीआय असे संबोधणार आहोत. भारतातील आणि भारतीय बँकांच्या परदेशातील शाखांवर संपूर्ण नियंत्रण ठेवणारी बँक म्हणजे ही आरबीआय. देशांतर्गत बँकिंग व्यवहारावर नियंत्रण ठेवणारा एखादा स्वतंत्र कायदा असावयाची गरज स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच भासत होती. तो पावेतो बँकांसंबंधीचा सारा कारभार कंपनीज अॅक्ट १९१३ च्या भाग १०अ अनुसारच चालायचा. बँकांचा कारभार चांगलाच विस्तारला तेव्हा या तरतुदी अपुऱ्या वाटायला लागल्या. बँकांच्या शाखा वाढत गेल्या तसा बँकांवर नियंत्रण ठेवणारा एखादा स्वतंत्र कायदा असावा अशी गरज भासायला लागली आणि त्याप्रमाणे तेव्हाच्या प्रांतीय कायदेमंडळातून १९४४ साली बील मांडण्यात आलं. त्या पाठोपाठ भारताला स्वातंत्र्य देण्याची प्रक्रिया सुरू झाली आणि इंग्रजांना हे बील कायद्यात रूपांतरित करण्याची गरजच उरली नाही. १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला आणि स्वतंत्र भारताच्या संसदेनं बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्ट १९४९ साली पारित केला. या कायद्यान्वये भारतीय रिझर्व्ह बँकेला विशेष स्थान आणि अधिकार प्रदान झाले.

तशी भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना १.४.३५ ला रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया अॅक्ट १९३५ खाली करण्यात आली. भारत स्वतंत्र झाल्यावर त्वरित म्हणजे

१९४८ साली या बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. या बँकेच्या कामाची व्याप्ती खूप मोठी आहे. तिच्या कार्यक्षेत्र येणाऱ्या बाबी अशा- ही बँक सरकारी कामासाठी शासनाची बँक आहे. देशातील करन्सी आणि नाण्यांचा प्रवाह निश्चित करणे हे या बँकेचे काम आहे. देशातील इतर बँकांसाठी ही बँक बँकांची बँक म्हणून काम पाहते. एवढ्यापुरतीच ही बँक मर्यादित नाही तर देशातील भाव पातळीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी इतर बँकांच्या कर्जपुरवठा पद्धती आणि प्रत्यक्ष कर्ज पुरवठा यावर अंकुश ठेवते. शेतकऱ्यांसाठी ही बँक एक विशिष्ट काम करते. शेती विभागाला किती प्रमाणात आणि किती व्याजदराने व कसा कर्जपुरवठा करावा हा निर्णयही हीच बँक घेते. आणि हे नियंत्रण अधिक सक्षमपणे करता यावे म्हणून भारतीय संसदेने १९४९ साली पारित केलेल्या बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्टखाली विशिष्ट तरतुदीही केल्या आहेत. या तरतुदींप्रमाणे आरबीआय जे आदेश देते ते आदेश सर्व बँकांसाठी बंधनकारक आहेत. आणि या संदर्भातील तरतुदी शेतकऱ्यांसाठी फार हितकारक आहेत. दुर्दैवाने, या तरतुदींचा वापर झालेला नाही यामुळे नांदेडचेच नव्हे तर संपूर्ण भारतात लक्षावधी प्रकरणे उदभवली आहेत आणि या सान्या अन्यायाकडे आपले लक्ष वेधावे यासाठीच या पुस्तिकेचा प्रपंच आहे. या संदर्भातील बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्ट १९४९ मधील संबंधित तरतुदी या पुस्तिकेत परिशिष्टात नमूद केलेल्या आहेत.

नंतरच्या काळात शेतकऱ्यांना बँका आकारीत असलेल्या पठाणी व्याजातून सूट द्यावी म्हणून काही राज्यांनी या संदर्भात कायदे केले. त्या कायद्यातील तरतुदींचा लाभ शेतकऱ्यांनी तर घेतला नाही पण इतरांनी घेण्याचा प्रयत्न केला त्यामुळे रेग्युलेशन अॅक्टला कलम २१(अ) जोडण्यात आलं आणि बँका आकारीत असलेल्या व्याजाला हे व्याज अतीशयुक्त आहे या कारणाने न्यायालयात आव्हान देता येणार नाही अशी तरतूद या अमेंडमेंटद्वारे करण्यात आली. (पहा परिशिष्ट) मात्र याही अपवादाला आणखी एक अपवाद जोडण्याची सोय या कायद्यातच आहे. आरबीआय ने केलेल्या तरतुदीपेक्षा अधिक दराने वा पद्धतीने व्याजाची आकारणी करण्यात येत असेल तर त्याविरुद्ध न्यायालयात दाद मागण्याचा हक्क कायम आहे, आणि हा अपवाद अर्थातच शेतकऱ्यांसाठी लाभदायक ठरू शकतो. दुर्दैवाने, या तरतुदींचा लाभ घेण्याचा प्रयत्न शेतकऱ्यांच्या वतीने फारसा केला गेल्याचे जाणवत नाही.

बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्टच्या तरतुदींप्रमाणे बँकांच्या एकूणच कामकाजावर आरबीआयचे संपूर्ण नियंत्रण असते. आणि हे नियंत्रण बँकांनी कर्जवाटप करतांना

कुठल्या, कशा धोरणाचा अवलंब करावा इथपासून ते बँकांची खाते तपासणी, ऑडीट करण्यापर्यंत सर्वसमावेशक आहे. या कायद्याच्या कलम २१(१) प्रमाणे बँक धोरणात्मक निर्णय घेते त्या निर्णयांचे पालन करणे बँकेवर बंधनकारक आहे. याच कायद्याच्या कलम २१(२) (अ) प्रमाणे कुठल्या उद्देशासाठी कर्जवाटप करावे हा निर्णयही आरबीआयच घेते आणि २१(२)(इ) प्रमाणे व्याजदर आणि त्यासंबंधी निर्णय घेण्याचा अधिकारही आरबीआयलाच आहे. हे सारे निर्णय कलम २१(२) प्रमाणे सर्व बँकावर बंधनकारक आहेत.

बँकेची अधिकार कक्षा पुढे कलम ३५(अ) मध्ये अधिक स्पष्ट करण्यात आली आहे. या कलमाप्रमाणे आयबीआयला लोकहितार्थ काही आदेश सर्व बँकांना वा विशिष्ट बँकेच्या वर्गाला वा कुणा एका बँकेला देण्याची आवश्यकता वाटली तर आरबीआय देऊ शकते. अशा प्रकारे ३५(अ) खाली आरबीआयने काही आदेश दिलेला असेल तर तो आदेश ३५(क) खाली सर्व बँकांना वा विशिष्ट वर्गाला किंवा एखाद्या बँकेवर बंधनकारक आहे. अशा तऱ्हेने आरबीआय जे धोरणात्मक निर्णय घेते वा जे काही आदेश देते त्या निर्णयांची/आदेशांचे पालन होते किंवा नाही हे पाहणे हे तर आरबीआयचे कर्तव्यच आहे. या प्रमाणे रिझर्व्ह बँकेने या विषयाची तपासणी केली नसेल तर तिने कर्तव्यात कसूर केली असा त्याचा अर्थ होईल. दुर्दैवाने, आरबीआयने आपल्या या कर्तव्यात कसूर केली हे स्पष्ट आहे. ही कर्तव्यातील कसूर आपल्यापुढे मांडणे हाही या लिखाणाचा एक उद्देश आहेच!

बँकिंग रेग्युलेशन ॲक्ट आरबीआयच्या हक्काबाबत फार जागरूक आहे, म्हणजेच सर्व बँकावरील आरबीआयच्या नियंत्रणाबाबत जागरूक असल्यामुळे याच कायद्याच्या कलम ४६(४) अन्वये, “या कायद्याच्या तरतुदींचं उल्लंघन करणाऱ्या..... वा आदेशाचं उल्लंघन करणारी व्यक्ति दोन हजार रुपयापर्यंतच्या दंडास पात्र राहिल...” या कलमाखाली बँकेतील संबंधित व्यक्ति दंडपात्र असेल तर पुढील कलम ४७(अ) अनुसार संबंधित बँक दोन हजार रुपयापर्यंत दंडपात्र राहिल. एवढेच नव्हे तर दोनही कलमांखाली, व्यक्ति वा बँक ही ज्या काळात या आदेशाचं उल्लंघन झालेल असेल त्या काळातील प्रत्येक दिवसासाठी १०००. एवढ्या दंडासाठीही पात्र राहिल. ज्याअर्थी या कायद्यात अशा तऱ्हेने कडक दंडाची सोय केलेली आहे त्याअर्थी संसदेने एकूण परिस्थितीचं नीट आकलन करूनच आरबीआयला एवढे अधिकार दिलेले आहेत हे स्पष्ट होते. सोबतच्या परिशिष्टात या तरतुदीबाबतची

कलमे उद्धृत केलेली आहेत.

थोडक्यात सांगावयाचं म्हणजे आरबीआयने दिलेले आदेश सर्व बँकावर बंधनकारक आहेत आणि या आदेशाचं उल्लंघन हा दंडनीय गुन्हा आहे. दुर्दैवाने, बँकेनं या आदेशाचं उल्लंघन एकदा नव्हे तर हजारदा केलेलं आहे आणि उल्लंघन आजही चालू आहे हे या पुढील विवरणावरून स्पष्ट होईल. अशा तऱ्हेने बँकांनी शेतकऱ्यांची कशी पिळवणूक/लूटमार केलेली आहे हे पाहणे, केवळ लिहिण्याची पद्धत म्हणून ‘मनोरंजक’ ठरेल असं म्हणायचं, पण प्रत्यक्षात तो एक वेदनादायी अनुभव आहे.

४.

आरबीआयने शेतीकर्जाबाबत धोरणात्मक आदेश देतांना १४.३.७२ ते १५.९.८४ या दरम्यान एकूण सहा परिपत्रके काढली. या ठिकाणी हे लक्षात ठेवायला पाहिजे की आरबीआय जे आदेश देते त्या आदेशांना कायदा समान दर्जा प्राप्त असतो, निदान बँकांच्या दृष्टीने तरी इथे हेही लक्षात ठेवायला पाहिजे की ज्या अर्थी या आदेशाचं उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तीला अथवा बँकेला दंड ठोठावण्याचा अधिकार आरबीआयला या कायद्यान्वये प्रदान करण्यात आलेला आहे, त्याअर्थी असा अधिकार प्रदान झालेला असल्यामुळे आरबीआय पूर्ण विचारांतीच आदेश पारित करित असली पाहिजे. तेव्हा या पार्श्वभूमीवरच या परिपत्रकाचा विचार व्हायला पाहिजे.

सर्वाधिक महत्त्वाचा आणि सर्वांत पहिला आदेश या संदर्भातला आरबीआयने काढला तो १४.३.१९७२ ला. या परिपत्रकाद्वारे आरबीआयने शेती कर्जाबाबत आपला एकूणच दृष्टिकोन आणि भूमिका स्पष्ट मांडली आहे. या परिपत्रकाचं परिशीलन करतांना आरबीआयने शेतीचं काही एक वास्तव लक्षात घेतलेलं आहे हे जाणवतं, आणि हेही जाणवतं की शेती कर्जाबाबत काहीसा सहानुभूतीचा दृष्टिकोन ठेवला आहे. आरबीआयने शेतीकर्जे ही व्यापारी कर्जापेक्षा वेगळी आहेत, दोन्हीच्या उद्दिष्टांत आणि परिणामात मूलभूत तफावत आहे याचं भान या पहिल्याच नव्हे तर

एकूणच परिपत्रकांत ठेवलं आहे. आरबीआयने या परिपत्रकातून दोन गोष्टी ठळकपणे मांडल्या आहेत. एक तर हे की शेतकऱ्याला सामान्यतः शेतीशिवाय उत्पन्नाचं दुसरं कुठलही साधन नाही व त्या अर्थाने तो संपूर्णतः आपल्या उदरभरणासाठी शेतीवरच अवलंबून असतो. दुसरं हे की शेतकऱ्याच्या हातात पैसा खेळतो तो पीक विक्री केल्यानंतरच. तेव्हा कर्जाची परतफेड व व्याजाचे हप्ते बांधतांना बँकांनी या दोन गोष्टी लक्षात ठेवाव्या ही आरबीआयची अर्थातच अपेक्षा. या सान्यांची दखल घेत हे परिपत्रक नमूद करतं :

१) “शेतीकर्जाच्या परतफेडीचे हप्ते बांधतांना त्याच्या हातात पैसा खेळतो त्यावेळी म्हणजेच खळे करून माल विक्री केला जातो त्या वेळी हप्ता यावा याची काळजी घेतली पाहिजे. तसेच व्याजाची मागणी करतांनाही या गोष्टीचे भान ठेवावे.” याचा अर्थ हा की मालाची विक्री होण्याची वेळ आणि कर्ज/व्याजहप्ता यांचा मेळ बसवण्यासाठी वर्षातून एकदाच हा हप्ता असावा असा आदेश आरबीआयने दिला. तत्त्वतः ही योजना मांडतांना आरबीआयकडून एक चूक झालेली आहे. व्याज/कर्ज परताव्याची वेळ एक वर्षाची असावी असे म्हणतांना एका वर्षात पिकाचा परतावा येतो असं आरबीआयनं गृहीत धरलं आणि नेमकी इथेच चूक झालेली आहे. हे लक्षात घेण्यासारखं आहे की, साधारणतः पीककर्ज घेतलं जातं ते ऊस, केळी आणि कापूस या पिकांसाठी. या पिकांसाठी लावणी पासून ते पिकाचा परतावा संपूर्ण पदरात पडेपावेतो सामान्यतः सोळा महिन्यांवर काळ लागतो. कापूस आणि उस या पिकांचा परतावा हप्त्याहप्त्याने होतो आणि त्यासाठी अवधी बराच लागतो. ऊस आणि केळी या पिकांचे उत्पादन तयार होण्यासाठीच मुळात एक वर्षावर काळ लागतो, तीथून मालाची विक्री आणि परतावा यासाठीचा काळ गृहीत धरला तर एकूण काळ सोळावर महिन्यांचा होतो. कापूस हे पीक साधारणतः आठ महिन्यांचे असले तरी एकाधिकार खरेदी योजनेमुळे परतावा पूर्ण पदरात पडण्यास पुढच्या वर्षीच्या पेरणीचा हंगामही उलटून जातो. त्यामुळे आरबीआयने पैशाचा परतावा मिळण्यासाठी पीकाचा परतावा होण्याची वाट पहावी हे तत्त्वतः मान्य केलं तरी तपशीलाचा वरील मुद्दा त्यांच्या नजरेतून निसटला हे स्पष्ट आहे. आरबीआयला कृषि विषयक सल्ला देणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी ही बाब लक्षात आणून द्यायला पाहिजे होती, पण अधिकाऱ्यांच्या नजरेकडे पाहून सल्ले देणाऱ्यांच्या या देशात आपण तरी काय वेगळी अपेक्षा करावी? काही का असेना, आरबीआयने तत्त्व म्हणून मान्यता दिल्यामुळे

तपशील ठरवायला आजही वाव आहे. नाही तरी “नहीं मामू से नकटे मामू अच्छे!”

२) “चालू थकबाकीवर चक्रवादीने व्याज आकारू नये.” बँका साधारणतः तीन महिन्याला वा सहा महिन्याला व्याजाची आकारणी करतात व त्या कालावधीत फेड न केल्यास मुद्दलात व्याज मिळवून पुढे त्यावर व्याजाची आकारणी करतात. आरबीआयच्या या परिपत्रकानुसार ही व्याज आकारणी पद्धत चूक आहे. आरबीआयच्याच सिद्धांतानुसार शेतकरी हप्ते भरण्यास सक्षम होतो तो पीक विकून त्याच्या हातात पैसा येतो तेव्हाच आणि म्हणून त्या आधी चक्रवादीने व्याज आकारणी चूक आहे.

३) “मात्र पीक कर्ज किंवा मध्यम मुदतीचं कर्ज जेव्हा थकित होतं तेव्हाच मुद्दलात व्याज मिळवून चक्रवादीने आकारणी करावी.” याचा अर्थ हा की एका वर्षात हप्ता न फेडल्यास ते कर्ज चालू कर्ज न राहता, ‘थकित’ कर्ज होतं आणि थकित कर्जावर चक्रवादीने व्याजाची आकारणी करता येऊ शकते. दुर्दैवानं, बहुतेक प्रकरणी बँकांनी चालू कर्जावरही तिमाही/सहामाही पद्धतीने व्याजाची आकारणी केलेली आहे असे दिसते. ही आकारणीची पद्धत सुप्रीम कोर्टाच्या निर्दर्शनास बँक ऑफ इंडिया वि. करनम रंगाराव या अपीलाला आली व त्या पद्धतीविरोधात सुप्रीम कोर्टाने निकाल दिलेला आहे. करनम रंगारावचे प्रकरण आपण पुढील एका प्रकरणात पाहणार आहोत. या प्रकरणातील अपीलाच्या निकालात कर्नाटक हायकोर्टानं अस नमूद केलं आहे की बँककर्ज जेव्हा थकित होते तेव्हाच व्याज मुद्दलात जमा करू शकतात. वाद एवढाच आहे की हे व्याज पुढे मुद्दलात केव्हा मिळवायला पाहिजे.

याच परिपत्रकात पुढे असेही स्पष्ट केले आहे की निरनिराळ्या बँका निरनिराळ्या पद्धतीने व्याजाची आकारणी करतात, ती तशी न करता सर्वांनी एक समान पद्धती स्वीकारावी. कुणी तिमाही कुणी सहामाही पद्धतीने आकारणी करतात ती पद्धत चुक आहे हेही आरबीआयने सूचित केले आहे.

आरबीआयचं दुसरं परिपत्रक दि. ५.१०.७४ चं आहे. या परिपत्रकाद्वारे आरबीआयने आपले पहिल्या पत्रकातील आदेश आणि भूमिका परत मांडले आहे व पुढे सर्व बँकांनी त्यांच्या सर्व शाखांना त्याप्रमाणे स्पष्ट सूचना देण्याचा आदेशही दिला आहे. यावरूनही आरबीआय आपल्या शेतीविषयक धोरणाबाबत किती आग्रही आहे हे स्पष्ट होते.

तिसरं परिपत्रक दि. १३.३.७६ चं आहे. हे परिपत्रक मात्र केवळ शेती-

कर्जापुरतं मर्यादित न राहता सर्वसामान्य कर्जाबाबत आहे. या परिपत्रकाद्वारे आरबीआयने व्याज मर्यादा १६.५% पेक्षा अधिक असू नये असा आदेश दिलेला आहे. तसेच व्याजाची आकारणी तिमाही पद्धतीने करावी आणि व्याजाचा भरणे वेळेवर न केल्यास त्यावर दंडव्याज लावावे असेही सांगितले आहे.

या परिपत्रकामागे आरबीआयला चौथं परिपत्रक केवळ पाच महिन्यातच काढावे लागले. तिसऱ्या परिपत्रकातील तिमाही व्याज आकारणीच्या पद्धतीच्या सूचनेमुळे बँका शेतीकर्जाबाबतही तोच नियम लागू करतील ही भीती आरबीआयला वाटली असावी म्हणून हा गैरसमज दूर करावा या उद्देशाने दि.१७.८.७६ ला आरबीआयने मालिकेतलं चौथं परिपत्रक काढून हे स्पष्ट केलं की १३.३.७६ च्या म्हणजे तिसऱ्या परिपत्रकातील तरतुदी या शेतीकर्जाला लागू होणार नाहीत. याच परिपत्रकाने असे स्पष्ट केले की शेतीकर्जाबाबत या मालिकेतील पहिली दोन परिपत्रकेच लागू राहतील. म्हणजेच तिमाही, सहामाही व्याज आकारणी करू नये असा स्पष्ट आदेश परत एकदा दिला. “चालू थकबाकीवर व्याज आकारू नये” असाही स्पष्ट आदेश दिला.

पुढचं परिपत्रक दि.२८.२.७८ ला जारी करण्यात आलं आणि या परिपत्रकातून व्याजाची मर्यादा १६.५०% वरून १५% पर्यंत खाली आणण्यात आली. आता या मालिकेतलं शेवटचं परिपत्रक दि.१५.९.१९८४ रोजीचं आहे. या परिपत्रकातून शेतीकर्जाबाबत परत एकदा पूर्वीचीच भूमिका स्पष्ट करण्यात आली. परत हे सांगण्यात आलं की चालू कर्जावर चक्रवादीने व्याज आकारू नये. तसेच, हेही परत स्पष्ट करण्यात आलं की कर्ज जेव्हा ‘थकित’ होतं तेव्हाच चक्रवादीने व्याजाची आकारणी करावी. या परिपत्रकातून आरबीआय आणखी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल पुढे टाकलं आणि शेतकऱ्यांच्या डोईवरचा व्याजाचा भार कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे परिपत्रक नमूद करतं की काही अपरिहार्य कारणामुळे शेतकरी व्याज/कर्ज भरण्यास असमर्थ ठरला तर त्या कर्जाला ‘थकित’ कर्ज न समजता ‘चालू कर्ज’ असे संबोधण्यात यावे व त्याप्रमाणेच व्याजाची आकारणी करावी. अनेक वेळा अतिवृष्टी, महापूर, कोरडा दुष्काळ, गारपीट, रोगराई आदी अनेक कारणामुळे पीकबुडी होते आणि या पीकबुडीशी शेतकऱ्यांचा काहीही संबंध नसतो. हा शेतकऱ्यांचा दोष नाही आणि याला काही इलाजही नाही. तेव्हा अशा अपरिहार्य कारणामुळे बेजार शेतकरी साहजिकच हसा भरण्यास असमर्थ असतो तेव्हा या हप्त्याचे

पुनर्वसन करावे असा आदेश या परिपत्रकातून दिलेला आहे.

या परिपत्रकाच्या शेवटी त्यांनी अशीही विचारणा केली आहे की २९ सप्टेंबर १९८४ पर्यंत ही माहिती कळवावी की आरबीआयने दिलेल्या आदेशापेक्षा आपली व्याज आकारणी पद्धत किती वेगळी आहे आणि तसे असल्यास त्याची कारणे काय? याचा अर्थ हा की आपण दिलेल्या आदेशाचं पालन होत नसावं अशी शंका आरबीआयलाही आली असावी.

याप्रमाणे वरील सहापैकी पाच परिपत्रकातून आरबीआयला शेती-व्यवसायाबद्दल व शेतीकर्जाबद्दल वाटणारी काळजी स्पष्ट होते. दुर्दैवाने, याची दखल बँकांनी त्यांच्या व्यवहारात घेतल्याचे जाणवत नाही. उलट, या परिपत्रकांतील सूचनाकडे दुर्लक्ष करूनच बँकांनी व्यवहार केल्याचे जाणवते. नैसर्गिक प्रकोपामुळे झालेल्या पीकबुडीच्या वर्षी शेतकऱ्यांना व्याज माफ केल्याचे, किंवा वार्षिक हसे बांधून देणे वा चक्रवादीने व्याज न आकारणे याबाबतच्या सूचनांना तर बँकांनी चक्रे ठेगा दाखवला आणि हे सारे प्रकार करनम रंगरावच्या प्रकरणात स्पष्ट झालेले आहेत. दुर्दैवाने, या सऱ्या प्रकाराची दखल आरबीआयने घेतल्याचे जाणवले नाही आणि बँकांनी केलेल्या शेतकऱ्यांच्या लूटमारीची आरबीआय मूक साक्षीदार बनून राहिली. आपल्या आदेशांची पायमल्ली होते आहे हे १९७२ पासून आजपावेतो म्हणजे जवळ जवळ ३२ वर्षांचा काळ लोटलेला असूनही आरबीआयच्या लक्षात आले नाही. याचा अर्थ या सर्व प्रकारांना आरबीआय ही जबाबदार आहे असाच घ्यावा लागेल. मग वरील परिपत्रकांतून शेतकऱ्याबद्दल आरबीआयला वाटणारा कळवळा हा पुतणामावशीच्या प्रेमासारखाच समजायचा का?

एकूणच या परिपत्रकांवरून काही गोष्टी स्पष्ट होतात त्या अशा:-

१) शेतीकर्जे आणि व्यापारी कर्जे यांत फरक करणे आवश्यक आहे. २) शेतीचा पैसा खळे होऊन धान्य विक्री केल्यावरच येतो व त्यानंतरच तो कर्जाचा परतावा करण्यास समर्थ होतो, तेव्हा तशा दृष्टीने व्याज व कर्जाच्या हप्त्याची आकारणी व्हायला हवी. ३) व्याजाची आकारणी चक्रवादीने होऊ नये. आणि ४) काही अपरिहार्य कारणामुळे पीकबुडी झाली असेल तर त्यावर्षी कर्जाची फेर आकारणी करावी व व्याज आकारू नये.

जी कथा बँकांची, तीच न्यायालयांची. बँकांनी आरबीआयच्या आदेशांची जशी वासलात लावली तशीच वासलत न्यायालयांनी सर्वोच्च न्यायालयाच्या

निकालाची लावली. ती कशी हेही पाहण्यासारखे आहे.

५.

सुप्रीम कोर्टात म्हणजे भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात पुढे १९८६ साली एक अपील दाखल झालं. कर्नाटक हायकोर्टाने दिलेल्या निकालाविरुद्ध इंडिया बँकेनं करनाम रंगाराव या शेतकऱ्याच्या प्रकरणी दाखल केलेलं हे अपील होतं. ८६ सालचं हे अपील २० जून १९९४ रोजी निकाली निघालं. या अपीलाचं महत्त्व शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने विशेष आहे. या निकालात सुप्रीम कोर्टाच्या डिव्हिजन बेंचने वरील सर्व परिपत्रकांचा हवाला देऊन चर्चा केली आहे. याच अपीलाबरोबर कॉर्पोरेशन बँक वि.डी.एस.गौडा हे आणखी एक प्रकरण सुप्रीम कोर्टासमोर होतं, आणि हे प्रकरण घरकर्जासंबंधी होतं. एकाच वेळी शेतीकर्ज आणि व्यापारी कर्ज अशी दोन कर्जप्रकरणे समोर आली तेव्हा या दोनही प्रकरणी एकाच वेळी सुनावणी करून एकाच निकालपत्राने या दोनही अपीलात निर्णय देण्यात आला. शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने करनम रंगारावचे प्रकरण महत्त्वाचे असल्यामुळे आपण त्या निकालपत्रातील करनम रंगारावचे अपीलासंबंधी सुप्रीम कोर्टाने केलेली चर्चाच लक्षात घेऊ या.

कर्नाटकातील एक शेतकरी श्री करनम रंगाराव यांनी एप्रिल १९७६ साली बँक ऑफ इंडिया कडून ऊसाच्या पिकासाठी दहा हजार रुपयाचे कर्ज घेतले. कर्ज थकित झाल्यावर बँकेने कर्जवसुलीसाठी कोर्टात दावा लावला. दावा क्र.४५/८४ होसपेट दिवाणी न्यायालय, कर्नाटक. बँकेने १७% व्याजदराने एकूण ३०५६४ रुपयाचा हा दावा लावला. व्याजाची आकारणी सहा महिन्याप्रमाणे चक्रवादीने केली. तेव्हा मुळच्या १० हजाराची रक्कम ३०५६४/- एवढी झाली.

दाव्यात शेतकऱ्याने कर्ज मान्य केले पण व्याजाबाबत तक्रार केली. शेती कर्जावर चक्रवादीने व्याज लावता येणार नाही हा त्याचा मुख्य बचाव होता. हा बचाव कोर्टाने मान्य केला आणि बँकेला हिशेबाची फेर तपासणी करण्याचा व आरबीआयच्या आदेशाप्रमाणे आकारणी करण्याचा आदेश दिला. या आदेशाप्रमाणे फेर तपासणी अंती ३०५६४/- ची मागणी १९८५१.६६ एवढी खाली आली. कोर्टाने त्या प्रमाणे १९८५१.६६ एवढ्या रकमेचा दावा पुढील व्याज ६% दरासह १५ सप्टेंबर १९८४ रोजी मंजूर केला. बँकेने १७% प्रमाणे व्याजाची मागणी केलेली असता कोर्टाने पुढील व्याज ६% दिले हे कसे? सिव्हील प्रोसीजर कोड म्हणजे

दिवाणी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ३४ प्रमाणे दावा दाखल तारखेनंतर ६% प्रमाणे व्याज आकारणीची तरतूद आहे, त्या प्रमाणे कोर्टाने आदेश दिला. या ठिकाणी हे लक्षात घेण्यासारखं आहे की मुळात कर्ज जर औद्योगिक किंवा व्यापारी असेल तर कलम ३४ प्रमाणे उभयपक्षी कराराप्रमाणे जो दर ठरला असेल त्या दराने दाव्यापुढील व्याज देता येते. म्हणजे करनम रंगाराव यांनी उसासाठी कर्ज न घेता घरासाठी व काही व्यवसायासाठी कर्ज घेतलं असतं तर कोर्टाने कलम ३४ प्रमाणे मूळ दाव्यातील व्याज आकारणीप्रमाणेच पुढील व्याज आकारणी केली असती. पण कलम ३४ ने शेतीकर्जाबाबत खास तरतूद केली असल्यामुळे पुढील व्याज ६% प्रमाणेच दिले. हा तपशील मुद्दाम दिला तो यासाठी की अनेक प्रकरणी न्यायालयानेसुद्धा पुढील व्याज आकारतांना नेमकी ही गल्लत केली आहे.

कोर्टाच्या या निकालाविरुद्ध इंडिया बँकेने कर्नाटक हायकोर्टात अपील केलं. कर्नाटक हायकोर्टाच्या अॅक्टिंगचीफ जस्टीस श्री.जगन्नाथ शेटी आणि एम्.एस्.पाटील या न्यायमूर्तींच्या डिव्हिजन बेंचपुढे हे प्रकरण सुनावणीसाठी आलं तेव्हा वरील सहाही परिपत्रकांची तपशीलवार चर्चा करण्यात आली. न्यायमूर्तींनी आपल्या निकालपत्रात यापूर्वी झालेल्या काही प्रकरणांबरोबर बँक ऑफ इंडिया वि.रावसाहेब कृष्णराव देसाई या प्रकरणातील निकालाचा पुढील भाग उद्धृत केला. “..... शेतीकर्जाचा विचार करतांना बँकिंग व्यवहारातील सामान्य रूढी, परंपरांचा विचार केला जाऊ शकत नाही. विशेषतः ओव्हर ड्राफ्टबाबतच्या. तसेच, सामान्य बँकिंग व्यवहारातील रूढ पद्धती या कृषीक्षेत्रातील कर्जाबाबत लागू केल्या जाऊ शकत नाहीत....” आपल्या निकालपत्रात याची दखल घेत कर्नाटक हायकोर्टाने आरबीआयच्या आदेशाप्रमाणेच आकारणी व्हायला पाहिजे व चक्रवादीने केलेली आकारणी चूक आहे हे नमूद करित बँकेचे अपील फेटाळून लावले व खालच्या कोर्टाचा निकाल कायम केला. आपल्या निकालपत्रात न्यायमूर्ती जगन्नाथ शेटी व न्यायमूर्ती एम्.एस्.पाटील यांनी आरबीआयच्या परिपत्रकांची चर्चा करतांना मांडलेली निरीक्षणे शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहेत. निकालपत्राच्या परिच्छेद क्र.१५ मध्ये ते नमूद करतात की परिपत्रक क्र.१चा खराखुरा उद्देश समजून घ्यायचा असेल तर शेतीव्यवसायाचे अंतर्गत प्रश्न आणि देशाच्या विकासातील शेतीचे स्थान समजून घ्यायला पाहिजे. ते पुढे असं नमूद करतात कि

१) देशांतर्गत एकूण उत्पन्नापैकी ४०% उत्पन्न शेतीपासून असून शेतीवर सरळ आणि परस्पर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या देशातील लोकसंख्येपैकी ७५%

आहे. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासावर आणि बहुसंख्याकांच्या आर्थिक प्रगतीवर याचा परिणाम होतो.

२) पहिल्यांदा हे लक्षात घ्यावे लागेल की शेतकऱ्यांचे उत्पन्न हंगामी आहे, आणि हे की शेतकऱ्यांना आपले उत्पादन हंगामावर आणि काहीना तर हंगामाआधीही विकावे लागते. दुसरं असं की या व्यवसायातील अनिश्चिततेमुळे मागणी आणि पुरवठ्याचं गणित काही जमवता येत नाही. नाही तरी बहुतेक प्रसंगी अपेक्षेपेक्षा कमीच उत्पादन होतं. तिसरी बाब अशी की चुकूनमाकून अपेक्षेपेक्षा जास्त उत्पादन सर्वच शेतकऱ्यांना आलं तर भाव कोसळतात. परिणामी शेतकऱ्यांच्या पदरात अल्प मोबदला पडतो.

३) तांदुळाबाबत भारतात तरी असा अनुभव आहे की हंगामानंतर चार पाच महिन्यांनी तांदुळाला जो भाव येतो त्याच्या निम्मा भावही हंगामावर मिळत नाही. भावाच्या चढ उतारात भर पडते ती व्यापाऱ्यांच्या धान्य साठवण्याच्या वृत्तीमुळे.

४) प्रचलित धान्यव्यापार पद्धती आणि त्यातील अपप्रवृत्तींमुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान होते. याला काही प्रमाणात दलालही जबाबदार आहेत.

५) आपल्या देशातील ८०% खेडी ही पक्क्या रस्त्यांनी मुख्य व्यापार पेठांना जोडलेली नाहीत त्यामुळेही शेतकरी आपल्या मालाला योग्य भाव मिळवू शकत नाहीत.

एवढ्यावरही बँकेला शहाणपण सुचलं नाही. बँकेनं सुप्रीम कोर्टात अपील केलं. याच ठिकाणी शेतकऱ्याऐवजी कुणा व्यापारी वा उद्योजकाचं कर्जप्रकरण असतं तर बँक एवढ्या टोकापर्यंत गेली असती का. याची शंकाच आहे. तेव्हा कर्ज काढून शेती करणाऱ्या करनम रंगारावसारख्या शेतकऱ्याला मात्र बँकेने थेट सुप्रीम कोर्टापर्यंत ओढलं. त्यासाठी पाण्यासारखा पैसाही खर्च केला असेल. या प्रकरणी जो खर्च बँकेने केला त्याच्या किती तरी कमी खर्चात प्रकरण मिटलं असतं. पण बँकेला 'नवरा मेल्याचं दुःख नाही. सवतीला रंडकी केल्याचा आनंद' पाहिजे होता.

ही दोनही अपीलं, म्हणजे करनम रंगाराव यांचे शेती कर्जाबाबत इंडिया बँकेचं अपील आणि कॉर्पोरेशन बँकेचं डी.एस.गौडा विरुद्धचं व्यापारी कर्जाबाबतचं अपील एकत्र सुनावणीसाठी न्यायमूर्ती ए.एम्.अहमदी आणि न्यायमूर्ती एस.सी.अगरवाल यांच्या डिव्हिजन बेंचपुढे निघाली. शेतीकर्ज आणि व्यापारी तथा औद्योगिक कर्ज यांच्यातील फरक आरबीआयच्या परिपत्रकातून अधोरेखित केलेला

असल्यामुळे ही सुनावणी एकत्र घेण्यात आली होती. ही सुनावणी प्रामुख्याने चार मुद्द्यांवर घेण्यात आली.

- १) शेती/व्यापारी कर्जावरील व्याजाची आकारणी ही तिमाही, सहामाही, अशा पद्धतीने करून चक्रवादीने आकारणी बँका करू शकतात का?
- २) आरबीआयने बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्टच्या कलम २१ आधारे दिलेले आदेश बँकेवर बंधनकारक आहेत का?
- ३) बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्टच्या कलम २१(अ) चा काय परिणाम आहे?
- ४) मैसूर युसुरीयस कायद्याच्या कलम ३ च्या स्पष्टीकरण एक मध्ये नमूद विशिष्ट परिस्थितीच्या तरतुदीबाबत आरबीआयने दिलेल्या सहा परिपत्रकांचा अर्थ काय लावता येईल?

वरील पैकी ३ व ४ क्रमांकाच्या मुद्द्यांचा संबंध करनम रंगाराव यांच्या प्रकरणाशी येत नसल्यामुळे आपण या पुढील विवेचनात या दोन मुद्द्यांचा विचार करणार नाही.

करनम रंगारावच्या प्रकरणाआधीही बँक ऑफ इंडिया विरुद्ध रावसाहेब कृष्णराव देसाई हे अपील कर्नाटक हायकोर्टापुढे आलेलं होतं. या प्रकरणी रावसाहेब कृष्णराव यांनी ट्रॅक्टरसाठी बँकेकडून कर्ज घेतलं होतं. उभयपक्षांच्या कर्जकराराप्रमाणे व्याजाची आकारणी तिमाही पद्धतीने व चक्रवादीने करावे असे ठरले होते. या प्रकरणी निकाल देतांना कर्नाटक हायकोर्टाने असा निर्णय दिला होता की शेतीकर्जाबाबत तिमाही आकारणी चक्रवादीने करता येणार नाही. त्याचं म्हणणं असं राहिलं की बँकिंग व्यवहारातील तिमाही/सहामाही व्याज आकारणी चक्रवादीने करण्याची रूढ पद्धत ही शेतीकर्जाला लावता येणार नाही. बँक आणि देसाई यांचेतील उभयपक्षी कराराने तिमाही चक्रवाढ आकारणी कलमाचा अर्थ फार तर असा लावता येईल की, व्याजाची वसुली तीन माही करावी मात्र वसुली न झाल्यास ते व्याज मुद्दलात वाढवता येणार नाही. कोर्टाने असेही नमूद केले आहे की आरबीआयच्या पत्रकानुसार तीमाही/सहामाही आकारणी शेतीकर्जाबाबत करता येणार नसल्यामुळे त्याविरुद्ध उभयपक्षी करार असला तरीही आकारणी करता येणार नाही. सबब, अशी आकारणी केली असल्यास ती अवैध समजावी असेही नमूद केलेलं आहे.

कर्नाटक हायकोर्टाने दिलेल्या या निकालात एक गोष्ट मात्र तशीच राहून गेली आहे. या हायकोर्टाने दाव्यानंतरच्या काळासाठी १०.५०% दराने व्याज दिले आहे. या ठिकाणी हे नमूद करता येण्यासारखे आहे की १९५६ च्या अमेंडमेंटप्रमाणे

सिव्हिल प्रोसीजर कोडच्या कलम ३४ खाली दाव्यापुढील काळासाठी व्याजाची मर्यादा ६% ठरवण्यात आली आहे. तरीही १०.५०% एवढा व्याज दर कोर्टाने दिला तो कसा हा प्रश्नच आहे. (परिशिष्टात कलम ३४ नमूद आहे.)

एकूणच परिस्थितीचा विचार करून, त्याच बरोबर परिपत्रकांचा आधार घेऊन सुप्रीम कोर्टाने करनम रंगाराव विरुद्ध बँकेने केलेले अपील खर्चासह फेटाळून लावले. वर नमूद केल्याप्रमाणे सुप्रीम कोर्टाचे निकाल हे सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक असतात. त्यामुळे या अपीलात दिलेल्या निकालाप्रमाणे शेतीकर्जावरील तिमाही/सहामाही चक्रवाढ व्याज आकारणी ही अवैध आहे. तरीही नंतर अनेक कोर्टांनी असे निकाल दिले असतील तर ते निकाल वैध आहेत असे म्हणता येईल का? जरी त्या प्रकरणी अपील झाली नसतील तरीही?

६.

वरील चर्चेवरून दोन गोष्टी स्पष्ट होतात. एक हे की आरबीआयने दिलेले आदेश हे सर्व बँकांवर बंधनकारक आहेत. तरीही बँकांनी हे आदेश धुडकावून लावत व्याजाची आकारणी केलेली आहे. आरबीआयच्या आदेशांची पायमल्ली करून बँकांनी बँकिंग रेग्युलेशन अँक्टच्या तरतुदींप्रमाणे दंडनीय गुन्हा केलेला आहे. दुसरी गोष्ट ही की सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला निकाल हा कायद्यांचे स्वरूप धारण करतो, सबब सर्वांवर बंधनकारक असतो. अशा परिस्थितीत सुप्रीम कोर्टाने दिलेल्या निकालाविरुद्ध निकाल इतर न्यायालयांनी दिलेले असतील तर ते निकाल अवैध आहेत असे म्हणता येणार नाही का? रावसाहेब कृष्णराव देसाई प्रकरणी कर्नाटक हायकोर्टाने स्पष्ट नमूद केलं आहे की, “आरबीआयच्या आदेशाविरुद्ध जाऊन बँकेने चक्रवाढीने व्याजाची आकारणी केल्यामुळे ही आकारणी अवैध आहे.” हेच तत्त्व लावून सर्वोच्च न्यायालयाने करनम रंगारावचे प्रकरणी दिलेल्या निकालाबाबत म्हणता येणार नाही का की, “सर्वोच्च न्यायालयाचे निकाल हे सर्वांना बंधनकारक असूनही न्यायालयांनी त्या विरुद्ध निकाल दिले असतील तर ते निकाल अवैध आहेत.”

१९७२ साली पहिलं पत्रक आरबीआयने काढलं आणि ते परिपत्रक

अस्तित्वात असूनही करनम रंगाराव, रावसाहेब कृष्णराव देसाई आणि इतर हजारो लाखो प्रकरणी बँकांनी आरबीआयच्या आदेशाविरुद्ध व्याज आकारणी करून अब्जावधी रुपयांची लूटमार केली. करनम रंगारावसारखी फारच थोडी म्हणजे हिमनगाच्या टोकाएवढी प्रकरणं कोर्टात, सुप्रीम कोर्टापर्यंत गेली; इतर लाखो, करोडो प्रकरणात कोर्टात जाण्याची वेळही न येता बँकांनी वसुली केली आणि शेतकऱ्यांची प्रचंड प्रमाणावर लूटमार केली.

त्याच बरोबर न्यायालयांनी दिलेल्या सुप्रीम कोर्टाच्या निकालाविरुद्ध जाऊन दिलेल्या निकालापोटीही अब्जावधी रुपयांची कमाई बँकांनी केली आहे. सिव्हिल प्रोसीजर कोडच्या कलम ३४ विरुद्ध जाऊनही दाव्यानंतरच्या काळासाठी अधिक व्याजाची ‘देणगी’ दिली ती देणगी म्हणजे ही शेतकऱ्यांच्या घामाची बँकांनी केलेली लूटच आहे. या लूटीचं ताजं उदाहरण म्हणजे शेणीच्या धुमाळांचं प्रकरण होय. तेव्हा १९७२ पासून २००५ साला पर्यंत भारतातील सर्व राज्यांतून गेल्या सुमारे ३२/३३ वर्षांत बँकांनी केलेली लूटमार ही मोजदादीच्या पलीकडची आहे. आणखी एक. बँकिंग रेग्युलेशन अँक्टच्या तरतुदींप्रमाणे बँकांनी केलेल्या दंडनीय अपराधाबद्दल प्रत्येक बँकेला व व्यक्तीला २००० रु. दंड आणि १९७२ पासून आता पावेतोच्या ३२/३३ वर्षांतील प्रत्येक दिवसाला, प्रत्येक प्रकरणी, प्रत्येक बँकेला १०० रु. प्रति दिन या प्रमाणे दंडाची आकारणी केली तर तीही कल्पनेपेक्षा अती प्रचंड होईल. तेव्हा या तीनही मार्गांनी जमा होऊ शकणाऱ्या अती प्रचंड रकमेतून शेतकऱ्यांची कर्जमुक्ति झाली असे जाहीर करावे आणि उरणान्या प्रचंड रकमेचा स्थिर निधी उभारून त्यातून शेतीसाठी अत्यल्प दराने कर्ज उपलब्ध करून द्यावे. या मार्गाने, केलेल्या पापातून बँकांची सुटका होवो वा न होवो पण बँकांच्या पठाणी वसुलीला बळी पडलेल्या हजारो शेतकऱ्यांच्या आत्म्यास दिलासा तरी मिळेल.

परिशिष्ट

Schedule-I

Excerpts from circulars issued by the RBI

A - Circular of March 14, 1972

Charging of interest on agricultural advances :

There is at present no uniformity in the manner of charging interest on the various types of agricultural advances by Banks. Although interest is compounded at monthly, quarterly or half yearly rests on advances, such a system of compounding in the case of agricultural advances may not be suitable. The agriculturists do not have any regular source of income other than the sale proceeds of their crops. They will not, therefore, be in a position to pay interest at usual fixed intervals.

Paragraph (2) :

"Having regard to the special characteristics of agricultural finance, banks are advised to bear in mind the following principles in the matter of application of interest on such advances.

i) Repayment period of agricultural advances, whether short-term or medium-term should be so fixed as to coincide with the period when the farmer is fluid i.e., after harvesting and marketing of his crops. Payment of interest should also be insisted upon only at the time of repayment of loan/instalment so fixed.

ii) When crop loans or instalments under medium-term loans become overdue, banks can add interest outstanding to the principal and compound the interest keeping in view what has been stated in paragraph (1) above"

Paragraph (3) :

"Subject to the observance of the above principles, banks may adopt suitable accounting procedures in the matter of charging interest on agricultural loans."

B - Circular of August 17, 1976

Dear Sirs,

Method of charging interest on Agricultural Advances.

Please refer to our directive DBOD No. DIR B.C. 30/C. 96-97 dated the 13th March, 1976 stipulating the maximum rate of interest that could be charged on loans, advances, etc., by scheduled commercial banks. It has been stated therein that interest shall be charged with quarterly rests. It is clarified that this aspect of the directive will not apply to agricultural advances in respect of which the instructions issued in our letters No. Nat. 389/C 453(A)-72 dated the 14th March, 1972 and No. B.P.B. C 107/C. 453 (A)-74 dated 5th October, 1974 will continue to prevail. In other words, payment of interest on agricultural advances should be insisted upon only at the time of repayment of principal/instalment of principal and interest on current dues should not be compounded.

Yours faithfully,
Sd/- P.N. Khanna
Chief Officer.

C - Circular of September 15, 1984

Dear Sirs,

Compounding of interest by Commercial Banks.

As you are aware, the Reserve Bank of India has issued following guidelines to Commercial Banks regarding the procedure for charging interest on loan accounts :

(a) Banks can charge interest on loan accounts at quarterly or longer rests.

(b) In respect of direct agricultural advances banks should not compound the interest in the case of current dues, i.e., crop loans and instalments not fallen due in respect of term loans, as the agriculturists do not have any regular source of income other than sale proceeds of their crops.

(c) When crop loans or instalments under term loans become overdue, banks can add interest outstanding to the principal.

(d) Where the default is due to genuine reasons banks should extend the period of loan or reschedule the instalments under term loan. Once such a relief has been extended the overdues become current dues and banks should not compound interest.

We shall be glad if you will let us know early, say, by 29th September 1984 after varification, if necessary, with your divisional or regional offices of the practices followed for charging interest, the extent to which they differ from the advice given and the reasons for the same.

Yours faithfully,

Sd/-

(J.R. Prabhu)

Joint Chief Officer

Schedule-II

Relevant provisions from the Banking Regulation Act 1949

Section 21 : Power of Reserve Bank to control advances by banking companies.

1. Where the Reserve Bank is satisfied that it is necessary or expedient in public interest (or in the interest of depositors) (or banking policy) so to do, it may determine the policy in relation to advances to be followed by banking companies generally or by any banking company in particular and when the policy has been so determined, all banking companies or banking company concerned, as the case may be, shall be bound to follow the policy as so determined.
2. Without prejudice to the generality of the power vested in the Reserve Bank under sub section (1), the Reserve Bank may give directions to banking companies generally or by any banking company in particular or a group of banking companies in particular, as to -
 - a. the purposes for which advances may or may not be made,
 - b. the margins to be maintained in respect of secured advances,
 - c.
 - d.
 - e. the rate of interest and other terms and conditions on which advances or other financial accommodation may be made or guarantees may be given.
3. Every banking company shall be bound to comply with any directions given to it under this section
 - a.
 - b.
 - c.

Section 21A.

Rates of interest charged by banking companies not to be subject to scrutiny by courts. Notwithstanding anything contained in the Usurious Loans Act 1918, or any other law relating to indebtedness in force in any state, a transaction between a banking company and

its debtor shall not be reopened by any court on the ground that the rate of interest charged by the banking company is excessive.

Section 35A. Power of the Reserve Bank to give directions

1. Where the Reserve Bank is satisfied that
 - a. in the public interest or
 - aa. in the interest of banking policy or
 - b.
 - c. it is necessary to issue directions to banking companies or to any banking company in particular, it may, from time to time, issue such directions as it deems fit, and the banking companies or the banking company as the case may be, shall be bound to comply with such directions.
2.

Section 46 Penalties

1.
2.
3.
4. If any other provision of this act is contravened or any default is made in complying with any requirement of this act or of any order, rule or direction made or condition imposed thereunder, any person guilty of such contravention or default shall be punishable with fine which may extend to two thousand rupees, and where a contravention or default is continuing one, with a further fine which may extend to one hundred rupees for every day during which the contravention or default continues.
5. Where a contravention or default has been committed by a company, every person who, at the time of contravention or default was committed, was in charge of, and was responsible to, the company for the conduct of the business of the company, as well as the company, shall be deemed to be guilty of the contravention or default and shall be liable to be proceeded against and punished accordingly :
Provided that nothing contained in this sub-section shall render any such person liable to any punishment provided in this act if he proves that the contravention or default was committed without his knowledge or that he exercised all due diligence to prevent the contravention or default.

Section 47A Power of Reserve Bank to impose penalty

1. Notwithstanding anything contained in section 46, if a contravention or default of the nature referred to in sub-section (3) or sub-section (4) of section 46, as the case may be, is made by a banking company, then, the Reserve Bank may impose on such banking company.
 - a. Where the contravention is of the nature referred to in sub-section (3) of section. 46 a penalty not exceeding twice the amount of the deposits in respect of which such contravention was made;
 - b. Where the contravention or default is of the nature referred to in sub-section (4) of sec.46 a penalty not exceeding two thousand rupees and where such contravention or default is a continuing one, a further penalty which may extend to one hundred rupees for every day after the first, during which the contravention or default continues.

Schedule-III

Relevant provisions from Civil Procedure Code

Section 34 Interest

Where and in so far as a decree is for the payment of money, the court may in the decree, order interest at such rate as the court deems reasonable to be paid on the principal sum adjudged, from the date of the suit to the date of the decree, in addition to any interest adjudged on such principal sum for any period prior to institution of the suit, with further interest at such rate not exceeding six per cent, per annum as the court deems reasonable on such principal sum from the date of the decree to the date of payment, or to such earlier date as the court thinks fit.

Provided that where the liability in relation to the sum so adjudged had arisen out of a commercial transaction, the rate of such further interest may exceed six per cent, per annum, but shall not exceed the contractual rate of interest or where there is no contractual rate, the rate at which moneys are lent or advanced by nationalised banks in relation to commercial transactions.

Explanation I -

Explanation II-

2. Where such a decree is silent with respect to the payment of further interest on such principal sum from the date of decree to the date of payment or other earlier date, the court shall be deemed to have refused such interest, and a separate suit therefore shall not lie.

सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या
निकालाप्रमाणे शेतीकर्जावरील
तिमाही, सहामाही, चक्रवाढ
व्याज आकारणी अवैध आहे.

रिजर्व बँकेने दिलेले

आदेश धुडकावून बँकांनी
शेतीकर्जावर जास्त व्याजाची
आकारणी केली आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाविरुद्ध
जाऊन बँकांनी शेतकऱ्यांचे
अब्जावधी रुपये लुटले
आहेत. या अन्यायाविरुद्ध
के. रंगरावसारखी फारच
थोडी, म्हणजे हिमनगाच्या
टोकाएवढी प्रकरणं सर्वोच्च
न्यायालयात गेली आणि
त्यांनी न्याय मिळवला.

इतर लाखो - करोडो
शेतकऱ्यांचं काय?

1000

सत्यमेव जयते